

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1981.2.08>

J. KIVIMÄE

NARVA KÜSIMUS LIIVI ORDU POLIITIKAS AASTAIL 1494—1535 *

II. Novgorodi-Narva alternatiiv

1514. aasta kaupmeherahu põhjal oli taastunud nii Hansa-Vene kaubandus kui ka avatud hansakontor Novgorodis. Mõlemat asjaolu tuleb võtta aga tinglikult. Hansa-Vene kaubanduses läksid juhtpositsioonid Tallinna, Tartu ja Riia kaupmeeskonnale kui vahendajaile ning Novgorodi kontor jäi põhiliselt Tallinna, vähemal määral Tartu kaubanduspoliitiliseks ripatsiks, sest kontori endised funktsioonid olid valdavalt kandunud üle Tallinnale ja Ivangorodile. Seega ähvardas Narvat nii kaubanduslik kui ka kaubanduspoliitiline isolatsioon.

Sellises olukorras tegi Plettenberg ettepaneku tuua kontor Novgorodist Narva. Esimene teade selle kohta sisaldub Tallinna rae kirjas ordumeistrile 16. veebruarist 1515.⁹⁹ Plettenbergi esialgset kirja Tallinnale pole õnnestunud leida, kuid see on tõenäoliselt dateeritav 1515. aasta algusse.¹⁰⁰ Seega võib ordumeistri ettepanekut käsitada vahetu reaktsioonina väljakujunenud olukorrale. Narva rae lootused, et Plettenberg saadab saadiku Moskvasse, ilmselt ei täitunud. Oma projekti põhjendamiseks kirjeldas Plettenberg ebaõiglust (*vnrecht*) ja vägivalda (*gewalt*), mis saksa kaupmeestele varem (s. o. ilmselt 1494. aastal) Novgorodis osaks saanud, mistõttu Narva oleks kontori jaoks ohutum paik.¹⁰¹ Selline formuleering pärast äsjaseid läbirääkimisi annab põhjust arvata, et Plettenberg polnud sõlmitud lepinguga rahul. Siinkohal pole liigne lisada, et ka Saksa hansalinnad eesotsas Lüübekiga olid 1514. aasta *kopmansfrede*'ga äärmiselt rahulolematud. Nad pidasid seda Liivimaa linnade tehinguks (Hansa saatkonda kuulusid vaid Tallinna ja Tartu esindajad), kuivõrd saadikuil polevat olnud teiste hansalinnade volitusi, ehkki muidugi Novgorodi hansakontori taasavamine oli isenesest oluline saavutus.¹⁰²

W. v. Plettenbergi järjekordne kiri ettepanekuga muuta Narva Venemaa-kaubanduse laolinnaks oli päevakorras ka Lüübekis 24. jaanuaril 1516 toimunud vendilinnade päeval. Kirja koopiad olid eelnevalt vendi-

* Alguis vt. ENSV TA Toim., Ühisk., 1981, nr. 1, lk. 29—42.

⁹⁹ TRKA, f. 230, nim. 1, s. A. a. 14, lk. 27—28.

¹⁰⁰ Eelmärgitud Narva kirjas Tallinnale 31. XII 1514 (HR III 6, nr. 593) on mainitud, et samasisulise kirja saatnud raad ka ordumeistrile.

¹⁰¹ TRKA, f. 230, nim. 1, s. A. a. 14, lk. 27—28: ... *vnnd dat kuntor zus lange he to Nowgarden gehalten tor Narue to leggende dar de kopman erer ghuder zekerer weren etc.*

¹⁰² Vt. lähemalt Казакова Н. А. Русско-ганзейский договор 1514 г., lk. 584; Tiberg, E. Om villkoren för Moskoviens baltiska handel I, lk. 149—152.

linnadele läbivaatamiseks saadetud. Vendilinnade saadikud aga leidsid, et Narva polevat kaupmeestele ohutu koht.¹⁰³ On huvipakkuv, et ordumeister taotles küsimuse lahendamist vendilinnade poolt, s. t. Liivimaa hansalinnade esindajate asjavõtuta. Pole välistatud, et tookordse otsuse tingis asjaolu, et samal ajal arutati (nagu paaril varasemalgi hansapäeval) Brügge hansakontori üleviimist Antwerpeni ¹⁰⁴, s. t. korraga oli päevakorras mitme hansakontori saatus.

Narva küsimus oli tol perioodil arutusobjektiks ka Liivimaal. 1516. aasta juunis toimunud Valmiera maapäeval nõudsid kohalviibinud rüütliid ja mõisnikud (*gudemanne*), et maa tuleb tugevamalt kindlustada. Nad viitasid asjaolule, et venelased võivat kallale tungida kas Viļaka (*Villack*), Tartu štifti või Narva kaudu. Seoses sellega kirjeldasid nad Narva linnakese (*stedeken*) armetut seisundit ja järeldasid, et venelased võivat kerge vaevaga hõivata linna, mille vastu nad kogu aeg on huvi tundnud.¹⁰⁵ Selliste argumentide foonil kordasid maapäeval viibinud Narva raesaadikud Frederik Korff ja Johan Bussinck palvet lubada narvalastel sõlmida teistega kaubaühinguid (*selschop*). Seekord otsustas maapäev küsimuse Narva heaks (arvestades ilmselt ka aadli meeoleolu), narvalastel lubati luua kaubaühinguid Tallinna, Tartu ja Riia kaupmeestega.¹⁰⁶ Selline otsus oli ilmne järeleandmine Tallinna poolt, mille esindajad aga vastutasuks viisid läbi korralduse, et Narvast tuleb kõik venelased vabalt läbi lasta (s. o. eelkõige Tallinna), nagu seda ka ristisuudles ette näeb.¹⁰⁷

Järgmisel, 1517. aastal pöördus Plettenberg oma ettepanekuga uuesti Lüübecki poole. Eelseisval hansapäeval arutusele tulevad küsimused esitati juba vendilinnade päeval 14. märtsil 1517. Kolmandas eelartiklis oli jutt Novgorodi kontori olukorrast ja nenditi, et kaubandus toob seal kaupmeestele pigem kahju. Viiendas eelartiklis mainiti Liivi ordumeistri kirjalikku meeldetuletust selle kohta, et venelastega kauplemine tulevat Tallinnast ja Novgorodist Narva üle tuua.¹⁰⁸ Eriolist huvi pakub siinkohal muidugi Tallinna mainimine. Tõepoolest, venelastega kauplemine Tallinnas oli muutunud kõige enam diskuteeritavaks küsimuseks Tallinna ja Narva rae kirjavahetuses. Plettenbergi kallaletungi Tallinnale saab selendada konfliktiga ühelt poolt ordumeistri ja Harju-Viru aadli ning teiselt poolt Tallinna rae vahel, mis puhkes linna pagenud talupoegade välja-

¹⁰³ HR III 6, nr. 695, § 41, lk. 719: *Van nedderlage tor Narve to holden is des heren meisters uth Liflande bref, worvan den steden copii vorhen togeschicket, gelesen, unde is bostaten, dewile to befruchten, de copman dar nicht szeker syn mochte, sodans mit deme besten to vorleggen etc.*

¹⁰⁴ HR III 6, nr. 695, § 36, lk. 718. Antwerpeni läbirääkimised vt. HR III 6, nr. 696, lk. 724–752.

¹⁰⁵ AR III, nr. 66, § 21, lk. 236: *Ock hebben ritter und gudemanne bowagen: nachdem dat stedeken Narve gantz swack, ungeschicket und den Russen wol gelegen is, ock de Russen alle or upstate maken, dach und nacht darto trachten, dat stedeken, dat Got afkere, to eroveren, wolde woll van noden sin, in der tidt to vorsorgen. Ritter und gudemanne alle uth eyner stemme spreken: nen part, nummandes uthgescheden, sal den anderen vorlaten, sunder lijff und gut bii einander upsetten.*

¹⁰⁶ AR III, nr. 66, § 58, lk. 241: *... dat se mogen selschop holden mit dussen dren bynnenlandeschen steden und nicht buten.* Rõhkemat ei saanud Liivimaa maapäev lubadagi, siis oleks küsimust tulnud arutada juba hansapäeval.

¹⁰⁷ Samas: *... des sollen se dem Ruschen kopmanne wedderumb ock nicht vorhinderen synen vrien veligen wech na der cruskussinge der heren prelaten und des copmans.* Tallinna ja Narva suhete tüliobjektiks kujunesid tollal ivangorodlaste jt. vene kaupmeeste sõidud Tallinna, mida Narva igati takistada püüdis.

¹⁰⁸ HR III 7, nr. 9, § 3, lk. 7; § 5, lk. 8: *De mester van Liflant heft scrijftlike anroginge gedan, umme de hanteringe mit den Russen, als nu to Reval unde Nowgarden is, tor Narw to leggende.*

andmise pärast.¹⁰⁹ Ilmselt Tallinna nõudel oli pagenud talupoegade küsimus hansapäeval arutusel ja lahendati mõistagi Tallinna huvides.¹¹⁰

Lüübeki hansapäeval Narva küsimuses peetud vaidlustes jäid Tallinna saadikute vastuväited kõigutamatuks. Esmalt väärrib märkimist, et venelastega Tallinnas kauplemist ei mainitud hansapäeval kordagi, põhitähelepanu koondus Narva ebasobivuse tõestamisele. Hansalinnade saadikud toetasid üldiselt arvamust, et Ivangorodi (*grote slot der Rusken Iwanegor*) lähedus oleks Narvale kui laokohale liiga ohtlik.¹¹¹ Samuti leiti, et laokoha ületoomine oleks Tallinnale kahjulik, sest Narvas kehtestataks võib-olla uued tollid ja tehtaks muid takistusi. Ühe põhjusena nimetati seda, et Narvas elavat vähem kui 20 sakslast (ilmselt on mõeldud perekondi) ja et Narva olevat alati teiste Liivimaa linnade suhtes pahatahtlik olnud.¹¹² Ka viidati asjaolule, et Rakvere foogt nõudvat suuri summasid selle eest, et ta kaupmeeste kaupu on kaitsnud; kui kaubandus Narva koondada, võivat see igapäevaseks asjaks kujuneda.¹¹³ Kõiki neid vastuväiteid tuleb eriti Tallinna ja osalt ka Tartu seisukohast isenesest põhjendatuks pidada. Isegi väide, et Narvas vaid 20 saksa peret elab, on usutavasti õige, sest näiteks 1530. aastal teatas Narva raad ise, et linnas on vaid 30 sakslast (s. o. peret) ja 120 mittesakslast (s. o. peret).¹¹⁴ Ent kogu selle argumentatsiooni eesmärk oli kramplikult säilitada *status quo* ja mitte lubada põhimõttelisi muudatusi väljakujunenud kaubasuhtes. Selgemalt kui mujal ilmneb see Kampeni rae-saadikute aruandes Lüübeki hansapäevast. Narva üle peetud vaidlustest järeldasid nad, et laokoha ületoomine Narva oleks teistele Liivimaa linnadele hukatuslik.¹¹⁵

Nähtavasti selleks, et Narva-vastane argumentatsioon oleks mõjusam, kaebasid Liivimaa linnade saadikud samal hansapäeval, et narvalaste kaubaühingud on Liivimaal kaupmeestele palju kahju tekitanud. Kuigi Liivimaa maapäev 1516. aastal oli kaubaühinguid 100 kuldnaga piiratud põhikapitali ulatuses lubanud, leidis hansapäev pärast 1507. ja 1511. aasta retsesside läbivaatamist, et kuna narvalased pole hansakaupmehed, ei tohi sellist praktikat lubada.¹¹⁶ Kuivõrd Liivimaa linnade saadikud pidid kindlalt ette teadma, et hansapäev asja niiviisi lahendab, tekib küsimus, miks ja kelle mõjul nad olid soostunud ühingute piiratud lubamisega Valmiera maapäeval 1516. aastal. Ehk oli see ainult salakaval kompromiss?

Kasutades võimalust Narvat täielikult isoleerida, kaebasid Tallinna ja Tartu saadikud ka Narva vahapitsati kasutamise üle. Narvas pitseeritud vaha vastuvõtmise keelamine polnud usutavasti hansakaupmeestele (sealhulgas lüübeklastele) kasulik, sest vaatamata mitmesugustele takistustele kauplesid nad endiselt Narvas. Seetõttu otsustas hansapäev sel-

¹⁰⁹ Lähemalt vt. Niitemaa, V. Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1949, lk. 165—168; Ligi, H. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tallinn, 1961, lk. 226—228.

¹¹⁰ HR III 7, nr. 9, § 31, lk. 9; nr. 39, § 290—294, lk. 59—60.

¹¹¹ HR III 7, nr. 39, § 140, lk. 39.

¹¹² Samas: ...*dat sodane vorlegginge worde den ersamen van Revel ajdrechtlich wesen. ok to besorgen, dat villichte nye tollen unde besweringe up des copmans guder gelecht werden mochten; item dat in dersulven stede gene 20 Dudesken woonhaftich syn; item dat van der Nerve alletidt quaedwillich tegen de Lijlandesschen stede gewest.*

¹¹³ Samas.

¹¹⁴ TLA, B. D. 8, l. 151: Narva Tallinnale 14. V 1530.

¹¹⁵ HR III 7, nr. 45, § 65, lk. 86: *Item gesproken van den stapel ter Nerve, die de heer meester tho Liiflande geerne wolde maken etc.*

¹¹⁶ HR III 7, nr. 39, § 142, lk. 39: ...*mit den Narvesken gene geselschap hebben unde holden scolde, in dem se butenhensessche syn.*

les küsimuses Narva raele (ilmselt arvamuse saamiseks) kirjutada.¹¹⁷

Kontori ületoomine Novgorodist Narva oli arutusel ka vendilinnade päeval Lüübekis 13. veebruaril 1518.¹¹⁸ Seekord jäadi ilmselt aga eelmise aasta hansapäeva otsuste juurde kindlaks, millest tunnistab Danzigi rae seisukoht hansapäevale esitatud vastava artikli osas.¹¹⁹ Vendilinnadele 9. aprillil 1518 saadetud seletuskirjas põhjendas Tallinn oma vastuseisu kontori Narva toomisele teisest aspektist. Nimelt arvas Tallinna raad, et juhul kui kontor Narva toodaks, hõivaksid Novgorodis vana kontori leedulased, rootslased ja taanlased ning Narva turule tuleks üsna vähe kaupa.¹²⁰ Kardeti ka, et suurvürst võib igal ajal keelata vene kaupmeestel Narva sõita. Viimast asjaolu arvestati Ivangorodi kaubanduse kasvu ja 1514. aasta teateid silmas pidades tol perioodil üsna tõsiselt.

1518. aasta hansapäeval kontori ületoomist Narva ei käsitletud. Tallinna ja Tartu saadikud hansapäevast osa ei võtnud ja nende puududes kaalukamaid Liivimaa asju nähtavasti ei arutatud. Küll aga loeti hansapäeval ette Narva rae kiri vahapitsati asjus. Teadaolevail, ent ebaselgeil andmeil hansalinnad selle privileegi kasutamist Narvas ei keelanud.¹²¹

Viimast korda oli Plettenbergi ettepanek hansakontori ületoomise kohta Novgorodist Narva päevakorras Lüübeki hansapäeval, mis toimus 29. maist 11. juunini 1521.¹²² Veel enne, kui Narva küsimus arutusele tuli, puhkes Tallinna ja Tartu saadikute vahel äge sõnavahetus Novgorodi kontori saatuse üle. Lüübeki bürgermeister, kes diskussiooni 6. juunil sisse juhatas, märkis, et kunagi olnud kontor suures aus ja õitsengus, nüüd olevat aga kaupmeeste elu ja kaubad seal hädaohus, nagu see Liivimaa linnadele teada olevat. Tartu bürgermeister Laurens Lange võttis järgmisena sõna ja kirjeldas hiljuti Novgorodi kontoris asetleidnud ohtlikku intsidenti. Keegi Vegesack ja Hynrick Witte olid Peetrikotta ära peitnud ühe vene papi naise, kes oli Liivimaalt pärit ja tahtnud kodumaale põgeneda. Asi tulnud avalikuks ja Peetrikotta tunginud venelased peksnud kojaulase (*havesknecht*) surnuks. Sellest loost järeldas Laurens Lange, et vähe puudunud uuest kaupmeeste vangistamisest; sellist ohtu arvesse võttes olevat igati tarvilik kontor Tartu ja Narva tuua.¹²³ Tallinna saadikud soovust kaitsesid hansakontori säilitamist, seletades, et Novgorodi kontor olevat nagu kool, kus «lapsed grammatikat õpivad», s. t. muidugi kaubanduspraktika mõttes. Tallinlaste arvates oleks kontori sulgemisest palju kahju, sest kui Novgorodi kontor tühjaks jääb, tulevat sinna armeenlased (*Armenyers*) ja teised võõrrahvad või läheb kontor hoopis Fuggerite või ka taanlaste kätte

¹¹⁷ HR III 7, nr. 39, § 312, lk. 61: *Der Narvesschen vorsegelinge und wasses tekeninge halven, daraver de van Dorpte und Reval geclaget etc., is vorlaten, derwegen an de van der Narve van dussem dage to schryven.*

¹¹⁸ HR III 7, nr. 56, § 2, lk. 107. Nimelt vaadati seal läbi eelseisvaks hansapäevaks esitatud artiklid.

¹¹⁹ HR III 7, nr. 57, lk. 108: *... mit deme kunthoer tho Nawgarden und der hanteringe thor Narwe isz idt tho holden, woh to jare und vorhen beslaten, dwyle idt de ansestede by dem olden blyven laten.*

¹²⁰ HR III 7, nr. 58, § 3, lk. 112.

¹²¹ HR III 7, nr. 108, § 376, lk. 186.

¹²² HR III 7, nr. 413, lk. 698–747: Lüübeki hansapäeva retsess.

¹²³ Samas, § 209, lk. 728: *Dewyle denne de copman szo verliken syck dar enthelde, heft in nhamen syner oldesten gebeden, men dat kuntor to Dorpte unde Nerve leggen wolde.* Puuduvad andmed, kuidas sellist kava realiseerida taheti. Hansakontori ületoomine kahte linna tähendanuks ju kahe uue kontori rajamist, nii et Narva kontor hõlmanuks enamasti kaubandust Novgorodiga ja Tartu kontor Pihkvaga.

(vihje Taani kuninga saadiku David Cochraini missioonile Venemaal).¹²⁴ Tartu saadik vastas aga teravmeelselt, et teiste rahvaste tulekut Novgorodi kontorisse polevat põhjust karta, seal olevat küllalt ruumi nii fuggeritele, taanlastele kui ka teistele.¹²⁵ Ka Lüübeki bürgermeister näis kahtlevat Novgorodi kontori säilitamise otstarbekuses, sest see olevat nüüd suurvürsti võimu all. Ta põhjendas ületoomise vajadust ka sellega, et ordumeister on Narva kohta korduvalt kirjutanud, pealegi on Narva venelastele nii lähedal; Tallinn aga tahtvat oma soolakaubanduse pärast kontorit Venemaale jätta.¹²⁶ Kölni ja mõne teise linna saadikud pidasid samuti kasulikumaks kontori toomist Narva ja Tartusse.¹²⁷ Lisaks tuli Tallinna saadikuil ära kuulata kaebusi selle kohta, kuidas Tallinna kaupmehed võlgu kauplevat.¹²⁸

Nende küsimuste arutelu jätkus 7. juunil, kui loeti ette Plettenbergi kiri.¹²⁹ Tallinna saadikud põhjendasid veel kord oma vastuseisu, märkides, et Narva on pidevalt teinud kitsendusi venelastega kauplemisele. Nad väitsid, et kui Narva oleks nii suur nagu Köln, oleks muidugi kogu Liivimaal seal võimalik äri ajada, kuid Narvas olevat ainult viis-kuus kodanikku, kes «seda mängu mängivad».¹³⁰ Järgnenud vaidluses tuli ilmsiks, et Tartu on juba varem neis küsimusis Plettenbergiga kirja teel nõu pidanud. Ka Riia saadik kaldus Tartu seisukohti toetama.

Kuigi Tallinna positsioon sai hansapäeval tugevaid vastulööke, tuleb siiski järeldada, et ükski vaidlevaist pooltest ei saavutanud piisavat ülekaalu. Küllap oleksid ordumeister ja Tartu selleni jõudnudki, kui Lüübeki esindus olnuks nende toetamises lõpuni järjekindel. Ent Lüübeki seisukohalt võiks hansapäeva materjalide varal oletada ka taotlust neutraliseerida Liivimaa poliitilisi jõude omavahel, et sellega vältida Liivimaa linnade eraldumist Hansast, milline tendents ilmnes noil aastail üsna selgelt. Niisugune jõudude vahekord Lüübeki hansapäeval tingis ka vastava lõppotsuse. Esmalt lepiti kokku, et kui keegi soovib Novgorodi kontorit alal hoida, siis nähakse seda hea meelega.¹³¹ Samal ajal pidid aga linnad kõigil soovijatel lubama Narvas ja Tartus kaubelda.¹³²

Mida hansapäeva otsused tegelikkuses tähendasid, seda on üpris keerukas kindlaks määrata. Asjaolu, et Peetrikvoja ülalpidamine jäeti soovi korral Tallinnale ja Tartule, tähendab, et põhimõtteliselt loobuti Novgorodi kontorit kui Hansa Liidu ühissettevõttest, nagu seda juba O. Freymuth on märkinud.¹³³ Niisugust järeldust ei toeta paraku hili-

¹²⁴ HR III 7, nr. 413, § 210, lk. 728—729.

¹²⁵ Samas, § 211, lk. 729: *De van Dorpte gesecht, were nicht van noden, ander nation to befruchten up den hof to kamen bynnen Nougarden, wer rumes genoch vor Fucker unde Denen etc.*

¹²⁶ Samas, § 215, lk. 729; § 228a, lk. 730: *De van Reval hedden vellichte umme ehre nehringe mit dem solte dat kunthor gerne in Ruszland, der halven anroginge gedahn, dat kunthor tho Nouwgarden wedder upthoheven; § 228f, lk. 731.*

¹²⁷ Samas, § 228b, lk. 731.

¹²⁸ Samas, § 228d, lk. 731.

¹²⁹ Samas, § 237, lk. 733: *Dar negest is geleszen eyn bref desz heren mester van Lyf-lande, darinne szyne gnade begert, dat cuntor van Nougarden tor Nerven to leggende.*

¹³⁰ Samas, § 239, lk. 733.

¹³¹ HR III 7, nr. 413, § 243, lk. 734: *Wolde emant den hof to Nouwerden holden uppe syne plicht, lete men wol geschen.*

¹³² Samas, § 245, lk. 734: *De stede konen vordulden, dat de wolde, mochte tor Nerve unde Dorpte kopslagen.* Vrd. Tiber g, E. Moskau, Livland und die Hanse 1487—1547, lk. 52.

¹³³ Freymuth, O. Tartu linn ordu ajal. — Rmt.: Tartu. Tartu, 1927, lk. 30. Th. Esper ja E. Tiber sellist järeldust 1521. aasta hansapäevast ei tee. R. Hausmann kirjutab, et Peetrikojale tähendas see vaid näilist olemasolu (*Scheindasein*); Liivimaa linnad ei tahtnud üldsegi selle taastamist, sest Tallinn ja Tartu soovisid Põhja-Venemaa kaubandust oma linna müüride vahele koondada (Hausmann, R. Zur Geschichte des Hofes von St. Peter in Nowgorod, lk. 290).

semad teated Liivi sõja eelsest perioodist, mis kõnelevad hansalinnade katseist Novgorodi kontor taastada. Otsuse teine pool seevastu näib Narva seisukohast olevat tautoloogia, s.t. sellisel kaubeldi Narvas ja Tartus juba varemgi. Võib muidugi oletada, et selle formuleeringu taga peitus taotlus pidurdada Tallinna monopoliseerivat tendentsi koondada kogu hansalaste kaubandus venelastega vaid Tallinna. Näiteks samal hansapäeval väitis Riia saadik Pawel Drelingk, et mõned lüübeklased lossivat laevu Älborgis, et sealt Narva purjetada.¹³⁴

Hansakontori Novgorodist Narva ületoomise kava oli 1521. aasta hansapäeval teadaolevail andmeil viimast korda avaliku arutuse objektiks. Ordumeistri huvi kogu ürituse vastu nähtavasti rauges; 1521. aasta otsus teda vaevalt rahuldab, pigem veenis valitud vahendite ebaotstarbekuses. Nüüdsest peale jäi Narva küsimus valdavalt Liivimaa siseasjaks.

1521. aastal pikendati 10 aasta võrra Liivimaa ja Venemaa rahulepingut.¹³⁵ Samal ajal puhkes Liivimaal terav võitlus Alüksne (Marienburgi) kaubatee kasutamise ümber. Nn. Alüksne tee võimaldas Riias üle Võnnu, Adsele, Alüksne ja piirijõe Virgulica Pihkvasse sõita.¹³⁶ See ühendustee riivas aga otseselt Tartu ja tema kaudu ka Tallinna ja Narva huve pihkvalastega kauplemisel. A. Süvalep on väitnud, et nn. uue kaubatee kasutamist võimaldanud uus rahuleping.¹³⁷ Selline tõlgendus on aga ekslik, sest esiteks polnud Alüksne tee mitte uus ühendustee, vaid kasutusel juba 13. sajandil,¹³⁸ ja teiseks ei sisalda 1521. aasta rahuleping mingit erisätet selle kaubatee kohta. Võib vaid oletada, et ordu saatkond tegi 1521. aasta rahuläbirääkimistel mingi Riia—Pihkva ühendusteed käsitleva erikokkuleppe. Siinkohal tuleb arvestada, et nimetatud kaubatee läbis põhiliselt ordu valdusi ja Alüksne ordukindlus¹³⁹ võimaldas mitte ainult kaubaliiklust kontrollida, vaid ka ordu enda kaubandust edendada, seda enam, et Eesti linnade protestides muretseti just vene kaupmeeste reise pärast Riiga mööda Alüksne teed. Nii-samuti on tõenäoline, et Narva küsimuse lahendamise katseid tabanud ebaedu suunas ordu kaubanduspoliitilise aktiivsuse mujale.

Eesti linnad protestisid ärevalt Alüksne kaubatee vene kaupmeestele avamise vastu.¹⁴⁰ Kuivõrd ka Narva huvid olid mängus, siis toimus sel

¹³⁴ HR III 7, nr. 413, § 274, lk. 159.

¹³⁵ Russisch-Livländische Urkunden. Gesammelt von K. E. Napiersky. St. Petersburg, 1868, nr. 369, lk. 329—340; originaal vt. NSVL VARKA, f. 64, nim. 2, s. 2. Pole selge, miks oli tarvis juba sel aastal rahulepingut pikendada, sest 1509. aastal sõlmitud rahuleping oli kehtiv 1523. aastani.

¹³⁶ Jenš, G. Rivalry between Riga and Tartu for the Trade with Pskov, lk. 146—147 (kaart).

¹³⁷ Süvalep, A. Narva ajalugu, lk. 151.

¹³⁸ Jenšs, J. Rīgas pilsētas tirdzniecība ar Plīskavu XVI un XVII g. simtenī, lk. 49; Pāvulāns, V. Satiksmes ceļi Latvijā XIII—XVII gs. Rīgā, 1971, lk. 76; vrd. Bruns, Fr., Weczerka, H. Hansische Handelstrassen. Textband. Weimar, 1967, lk. 750—755. Huvipakkuv on üks hilisem, Poola-aegne teade, mille järgi Taheva talupojad olid piiskopi ajal, kui nad Sangaste möisa alla kuulusid, paate ehitanud ning nendega Riiga vilja vedanud (vt. Tarvel, E. Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased? — Keel ja Kirjandus, 1975, nr. 9, lk. 553).

¹³⁹ Sellest lähemalt vt. Tuulise, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942, lk. 148.

¹⁴⁰ Гильдебранд Г. Отчеты о розысканиях произведенных в Рижских и Ревельском архивах по части русской истории. — Приложение в XXIX-му тому записок Импер. Академии наук. № 3. Спб., 1877, № 530: Tartu Tallinnale 17. I 1522; TRKA, f. 230, nim. 1, s. A. a. 12, l. 71: Tallinn Tartule [s. d.] 1522; TRKA, f. 230, nim. 1, s. A. a. 14, lk. 258—260: Tallinn ordumeistrile 1. II 1522.

pinnal Narva ajutine lähenemine Tallinnale ja Tartule. Kaubatee küsimuse tõsidust arvestades võimaldati ka Narva saadikuil osaleda Valmiera maapäeval 1522. aasta juunis. Nii Tallinna ja Tartu raesaadikute eelnõupidamisel 15. juunil (enne Riia saadikute saabumist)¹⁴¹ kui ka Tartu, Tallinna, Narva, Võnnu (!) ja Valmiera esindajate erinõupidamisel 16. juunil¹⁴² nõuti Alüksne tee sulgemist põhjendusel, et Riia peab nagu vanasti kauplema Polotski, Smolenski, Vilniuse ja Leeduga, Tartu, Narva ja Tallinna kaupmeestele jäägu aga vana tava kohaselt õigus kaubelda pihkvalaste ja novgorodlastega ning Moskva suurvärsi maadel.¹⁴³ Alüksne tee sulgemist aga linnad ei saavutanud, sest ordumeister pidas selle palju mugavama kaubatee keelustamist ebasoovivaks.¹⁴⁴

Maapäeval arutati ka Narva nõudmisi, mis iseenesest riivasid Tallinna huve. Eelkirjeldatud olukorra taustal lepiti kokku, et Ivangorodi ja Jamgorodi kaupmehed peavad oma kaupadega jääma piirile ja kauplema nagu vanasti Narvas, mitte Tallinnas. Narvalt aga nõuti, et Novgorodi ja Pihkva kaupmehed võiksid oma vaha ja muude kaupadega vabalt Tallinna sõita ja seal kaubelda.¹⁴⁵ Narva saadikute poolt maapäeval saavutatud edu osutus aga peagi petlikuks, sest Tallinn ei pidanud kokkuleppest kinni ja vene kaupmeestele kui ikkagi suurvärsi alamatele rahulepinguga tagatud liiklemisvabaduse piiramine polnud ainuüksi Narvale jõukohane. Realseid jõuvahekordi arvestades polnud selleks suuteline ka Liivi ordu idapoliitika.

Narva kaubanduspoliitika taandus siitpeale üsna tulutule võitlusele ühelt poolt Tallinnaga, teiselt poolt aga Ivangorodiga. Ordumeistri seisukohavõttudest ja toetusest Narva küsimuses järgnevatel aastail teated praktiliselt puuduvad. Epistolaarsete allikate najal otsustades oli aastail 1524—1526 Narva kaubanduses tõsine kriis. Narva rae kirjades sagesid kurtmised linnas valitseva suure vaesuse ja elatusvahendite nappuse üle.¹⁴⁶ Ka Valmiera maapäeval 1525. aasta juulis ei leitud teid Narva allakäigu pidurdamiseks.¹⁴⁷

Liivimaa sisepoliitikas tõusis noil aastail keskele kohale reformatioon, mis mõneks ajaks kaubanduspoliitilised mured tagaplaanile jättis. Narvas hoogustas reformatiooniliikumist uue dominiiklaste kloostrite ehitamine, mis arvatavasti viidi lõpule 1525. aastal.¹⁴⁸ Terava konfliktina mustade munkade ja linnakodanike vahel põhjustasid munkade laimavad jutlused, milles kõiki Narva naisi olevat liiderlikeks nimetatud.¹⁴⁹

¹⁴¹ AR III, nr. 134, § 4, 6, lk. 383.

¹⁴² Samas, nr. 136, § 25, lk. 403.

¹⁴³ Samas, § 27, lk. 403: *Item de Rigisschen plegen na deme olden yn erer vorkeringe der Ploszkouwer, Smolenszker, der Wille und Littouwerlande tho gebruken; § 28, lk. 403: De van Darpte, Narve und Revel syn na dem olden gewonlick myt den Pleszkouwer, Nougarder und des grothforsten thor Moszkov landen to kopslagen und ere vorkeringe to hebbende...*

¹⁴⁴ Jenš, G. Rivalry between Riga and Tartu for the Trade with Pskov, lk. 146.

¹⁴⁵ AR III, nr. 136, § 31, lk. 403—404; TLA, B. D. 8, l. 68: Narva Tallinnale 12. VII 1522.

¹⁴⁶ TLA, B. D. 8, l. 85: Narva Tallinnale 13. III 1525: *...de Ruesche kopman vorbie thueth vnd alhir der kopmenschap gar weinich vorhandelt werth... hir vp dusßen orde groeth hunger vnd ßmarth is, besorchte vns dath inth vor jar manch minsche hungers steruen moth...* Samas küll teatatakse, et ordumeister olevat neile veidi rukist saatnud.

¹⁴⁷ AR III, nr. 207, § 43, lk. 530: *Ock wart gelesen eyn gancz klegelick breff der stadt thor Narve, sick eres grottes vnderganges und armodes boklagende.*

¹⁴⁸ Lähemalt vt. Arbusow, L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921, lk. 323—325.

¹⁴⁹ Vrd. Süv a le p, A. Narva ajalugu, lk. 157.

Vahekohtunikuna esines selles tülis ordumeister Plettenberg, kes püüdis pooli lepitada ja märkis oma kirjas Narva raele, et kui tema noorpõlves Narvas elanud, olnud seal küll vaid ausad inimesed.¹⁵⁰ Tülid sellega ei lõppenud ja dominiiklased sunniti nähtavasti linnast lahkuma.

Lisaks kõigele muule mõjustas Narva kaudu käivat kaubandust Taani kuninga endise admirali Søren Norby piraatlik tegevus Soome lahes.¹⁵¹ 1524. aasta lõpul ja eriti 1525. aastal halvas ta praktiliselt kogu laevaliikluse Põhja-Eesti rannikuvetes. Norby röövtegevuse tagajärjel kannatas noil aastail ligi 30 Tallinna kaupmeest.¹⁵² Taandunud Narva-Jõesuu piirkonda, sulustas ta täielikult sisse- ja väljapääsu Narva jõel. Alles pärast seda, kui Tallinna laevastik purustas Norby kaaperlaevad Narva jõel 21. oktoobril 1526 peetud lahingus ja Norby ise pages Ivangorodi kaudu Venemaale, normaliseerus pikkamööda ka merekaubandus.¹⁵³

Hädaohu möödumine ja sisetülide lõppemine vaevalt küll aktiveeris Narva kaubandust olulisel määral. Ivangorodi üha kasvava konkurentsiiga polnud Narva suuteline võistleva. Narva raad kaebas, et karjalaste kuutidega (*schute*) toovat Ivangorodi ja Pihkva kaupmehed Tallinnast Ivangorodi soola ja muud kaupa, sest Ivangorodis olevat sool palju minevam kui Narvas. Ivangorodist sõitvat pihkvalased ja ivangorodlastes samadel alustel Tallinna tagasi.¹⁵⁴

Mereühendus Tallinna ja Ivangorodi vahel ähvardas Narva kaubandust täieliku isolatsiooniga. Ivangorodi turg meelitas nähtavasti ka narvalasi endid ja Narva ümbruse talupoegi, nagu ilmnes Valmiera maapäeval 1532. aasta märtsis. Maapäevale olid saabunud ka Narva bürgermeistrid Johan Bussinck ja Frederik Korff. Nad teatasid ordumeistrile, et linnas ja selle ümbruses elavad talupojad kauplevat põhiliselt venelastega ning mitte Narvas, vaid Ivangorodis ja teistes paikades Venemaal, mis lõppkokkuvõttes toovat Narvale suurt kahju. Selle põhjal andis Plettenberg 7. märtsil 1532 privileegi iseloomuga korralduse, et kõik Narva lähikonna talupojad (nii ordu kui ka mõisnike talupojad) peavad oma kaubad tooma Narva turule ja kaupleva ainult sakslastega. Venelastega kauplemise korral ähvardati kaubad võrandada ilma õiguse ta neid tagasi nõuda.¹⁵⁵ Pole kahtlust, et selline korraldus viitab tõsisetele raskustele Narva linnamajanduses ja kaubanduses. Ja ometi tuleb tõdeda, et Plettenbergi korraldus oli kogu Narva küsimuse seisukohast üksnes tagasihoidlik hädaabinõu, millega küll püüti pidurdada Narvale ohtlikku arengut, ent mis samal ajal ei sisaldanud mingeid konstruktiivselt uusi vahendeid olukorra parandamiseks.

Viljandi maapäeval 1534. aasta veebruaris peetud linnade saadikute omavahelised läbirääkimised näitasid selgelt, et Narva küsimuses pol-

¹⁵⁰ Läti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 7363, nim. 4, s. 58, l. 29—29p (koopia): ordumeister Narvale 29. VI 1524.

¹⁵¹ Vt. lähemalt Friis, A. Norby, Søren. — Rmt.: Dansk Biografisk Leksikon XVII. København, 1939, lk. 234—240; Ekdahl, N. J. Christiern II. Arkiv. I. Handlingar rörande Severin Norby och dess krigsföretag mot Sverige. I. Stockholm, 1835, lk. 1—126; Pohjolan-Pirhonen, H. Suomen poliittinen asema pohjoismaisen unionin loppuvaiheissa 1512—1523. Helsinki, 1953; Süvalep, A. Narva ajalugu, lk. 159—164; Larsson, L. J. Søren Norby, Moskva och Grönland. — Scandia 45 (1979), lk. 67—81.

¹⁵² TLA, B. M. 3, l. 15.

¹⁵³ TLA, B. D. 8, l. 97: Narva Tallinnale 30. X 1526.

¹⁵⁴ Samas, l. 114: Narva Tallinnale 23. X 1528.

¹⁵⁵ AR III, nr. 305, lk. 786—787: ...dan in de gemelte stadt tho verbeteringe unde erholdunge dersulvigen, wo den solckes de hohe notturfft woll fordert, ere ware to marckede bringen unde mit den Dutschen kopschlagen unde handelen sollen, ernstlick verboden und gebaden hebben, wo wy in krafft duszes breves verbeden und gebeden.

nud 15. sajandi lõpuaastatega võrreldes edenetud vähimalgi määral. Tallinna ja Tartu saadikud kaebasid taas Narva peale, et too ignoreerib hansalinnade ettekirjutusi lina- ja rasvapuraakimise osas. Kuivõrd aga Narva polnud kohustatud alluma selliste korraldustele, siis ei saadud neis küsimusis ka midagi otsustada.¹⁵⁶

Selleks ajaks, kui ordumeister Wolter von Plettenberg suri (28. veebruar 1535), oli ka ordu kaotanud pea täielikult huvi Narva kaubanduse edendamise ja kaubanduslike õiguste laiendamise vastu.

*

Eeltoodust kokkuvõtteid ja järeldusi tehes tuleb esiteks nentida, et Narva küsimus moodustas vaid ühe aspekti Liivi ordu (*resp.* ordumeister Wolter von Plettenbergi) laialatuslikus poliitilises tegevuses, mis nüüdisaegses historiograafias väärriks terviklikku ja süvendatud uurimist. Ehkki seni pole võimalik ordu poliitika üksikaspekte teadusliku täpsusega eritleda, võib käesoleva analüüsikatse põhjal väita, et Narva seisund ja kaubandus evisid Plettenbergi poliitilistes ja majanduslikes taotlustes kindlat ja sihipärast osa.

Kui aastail 1494—1514 olid ordumeistri seisukohavõetud Narva küsimuses sõltuvad momendi poliitilisest olukorrast (näit. võitlus kauba-keelu ümber 1495) ning taotlesid vaid olemasoleva seisundi tugevdamist (kaupade üleskirjutamine ja privileegide kinnitamine 1503), siis aastail 1515—1521 taotles Plettenberg sihikindlalt konstruktiivse projekti — tuua hansakontor Novgorodist Narva ja muuta Narva Venemaa-kaubanduse laolinnaks — elluviimist. Nii sise- kui ka välispoliitilise olukorra muutudes 1520. aastail kaotas Narva küsimus ordu poliitikas senise aktuaalsuse; ajuti osutus viimane isegi Narva majanduslikele huvidele vastukäivaks (Alüksne kaubatee küsimus).

Teiseks tõusetub küsimus Plettenbergi Narva-poliitika motiivide kohta. Teadaolevate allikate põhjal on nende täpsem selgitamine raske (näit. puuduvad Plettenbergi kirjad hansalinnadele, milles on põhjendatud Novgorodi kontori Narva ületoomise vajalikkust). Ordu poliitika lähtus asjaolust, et Narva kui väikelinna (mille rahva arv ja kogu elurütm sõltus transiitkaubanduse konjunktuurist) kaubanduse kasv toob kaasa ka Liivimaa idapiiril asuva tähtsa sõjalise tugiala kindlustamise, mille vajalikkusest annavad ilmekat tunnistust 1516. aasta Valmiera maapäeva vaidlused. Tõenäoliselt pidas ordu juhtkond silmas ka võimalust koondada ordu enda kaubandus Narva (mitmete allikate põhjal on Narva ordukäsknikud äri ajanud võrdväärset linnakaupmeestega). Teravad vastuolud Tallinna ja Harju-Viru aadli vahel annavad põhjust arvata, et ordu huvitus ka teistest väljaveosadamatest ja turgudest Liivimaal. Põhjendada Plettenbergi erihuvi Narva vastu sellega, et ta noorpõlves oli Narva ordukindluses elanud, oleks subjektivistlik ja ekslik, küll aga tuleb arvestada, et seetõttu pidi ta Narva olusid hästi tundma.

Eraldi tähelepanu väärib muidugi Plettenbergi kava tuua hansakontor Novgorodist Narva. Narva kui Novgorodi alternatiiv hansakontori asukohana polnud 16. sajandi I poolel põhimõtteliselt uus idee. Kaubandusblokaadi ajal aastail 1468—1471, kui Peetrikoda suleti, oli Narva täitnud Hansa-Vene kaubanduses laolinna funktsioone ja ka 1480. aastal pidasid orduvõimud tarvilikuks laokoht Novgorodist Narva üle

¹⁵⁶ AR III, nr. 329, § 3, lk. 861, § 9, lk. 862: *Hirup seh under sick vast bowach gemaket, dewil de van der Narve nicht under erem geboet, ock yn der drier stede recessse nicht bogrepen syn, wusten seh derhalven nichts hyrup tho sluten.*

tuua.¹⁵⁷ Oleks siiski väärid pidada Plettenbergi taotlusi vaid vana kava kordamiseks, sest 1514. aastaks oli kaubanduspoliitiline situatsioon oluliselt muutunud. Tunduks loogilisena, et Narva pidanuks päevakorda kerkima sel ajal, kui Novgorodi hansakontori oli suletud ja selle taasavamine näis nii Liivimaa kui ka Saksa hansalinnade korduvate ebaõnnestunud katsete tõttu ebatõenäoline. Hansalinnade konservatiivsust arvestades pidi hansakontori asukoha muutmise positiivne otsustamine hansapäeval olukorras, kus kontor taas tegutses, olema võrratult raskem kui ajal, mil ta veel suletud oli. Ometi tegi Plettenberg ületoomise ettepaneku vahetult pärast hansakontori taasavamist. See asjaolu annab alust oletada, et Narva-alternatiivi esitamist Plettenbergi poolt võiks ajaliselt seostada pigem külalistekaubanduse keeluga, mille Tallinna raad taaskehtestas 1513. aastal, ja selle pinnal puhkenud terava konfliktiga¹⁵⁸ kui Novgorodi kontori taasavamise faktiga.

Narva kandidatuur hansakontori uueks asukohaks võib tunduda üllatavana, sest Narva polnud hansalinn. Ent ka vanade kontorite asupaigad London, Bergen, Novgorod ja Brügge ning viimase kontori uus kandidaat Antwerpen polnud Hansa liikmed, vaid Hansa regioonist väljaspool asuvad ülitähtsad faktooriad. Sellise faktooria funktsioonile vastas igati ka Narva, mille tähtsus hansakaubandusele oli märkimisväärne ja millega tuli pidevalt arvestada. Seega võib Narvat sisuliselt pidada isegi rohkem hansalinnaks kui näiteks tegelikult Hansasse kuulunud Liivimaa väikelinnu Pärnut või Viljandit.¹⁵⁹

Eelmärgitu seletab osaliselt, miks hansapäevadel, kus arutati kontori ületoomist Narva, ei mainitud kordagi vajadust Narvale hansalinna õigusi anda. Narva Hansasse vastuvõtmise küsimus kerkis taas päevakorda alles 1540.—1550. aastail, kui omakorda hansakontori ületoomise ettepanek oli lõplikult kõrvale jäetud.

Komplitseeritud on ka Plettenbergi Narva-poliitika nurjumise põhjuste selgitamine. Siinkohal pole tarvidust üksikasjaliselt uurida, kas kontori Narva ületoomise kavale esitatud vastuargumendid (Narva pole ohutu paik, Narva on väike jne.) olid põhjendatud või mitte. Ettepaneku saatus otsustasid asjaosaliste hoiakud ja omavahelised suhted.

Saksa hansalinnad eesotsas Lüübekiga ei ilmutanud ordumeistri ettepanekule põhimõttelist vastuseisu; seda näitab osalt asjaolu, et Narva-alternatiiv oli korduvalt hansapäevade päevakorras. Vaatamata vastuoludele (eriti Tallinna ja Lüübeki vahel) arvestasid Saksa hansalinnad ikkagi kolme Liivimaa linna seisukohti. Tasakaal lõi kõikuma, kui Riial, Tartul ja Tallinnal tekkis omavahelisi vastuolusid ja pingeid, millest ilmekalt tunnistavad 1521. aasta hansapäeva vaidlused. Tartu ja Tallinna lahkarvamuste pinnal lähenes Tartu ordumeistrile ja toetas ka Narva-projekti, ehkki mõõndusega, et kauplemine venelastega tulevat koondata Narva ja Tartu (analoogiline Tartu—Narva telg oli esinenud 1495. aasta kaubanduskeelu puhul). Ent ka 1521. aastal lükkati Plettenbergi ettepanek tagasi ja lepiti kompromissiga. Sellise otsuse põhjusi tuleb näha Põhja-Saksa hansalinnade ja iseäranis Lüübeki poliitikas. Esi-

¹⁵⁷ Vt. lähemalt Rebas, H. Infiltration och handel. Studier i senmedeltida nordisk Balticum-politik, I. Tiden omkring 1440—1479. Göteborg, 1976, lk. 163—167; Süvalop. A. Narva ajalugu, lk. 89—90.

¹⁵⁸ Vt. lähemalt Niitemaa, V. Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, lk. 159—160; Niitemaa, V. Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter. Helsinki, 1949, lk. 160—163; vrd. ka AR III, nr. 62, lk. 225—227; Harju-Viru rüütelkonna kaebus Tallinna linna peale, enne 17. IX 1515; TRKA, f. 230, nim. 1, s. A. a. 13 (Streit der Stadt mit der harrisch-wierländischen Ritterschaft wegen der Bauern 1514—16).

¹⁶⁰ Vrd. Кивимая Ю. Нарвский вопрос в 1494—1558 гг., lk. 147.

teks ei lubanud hansalinnade konservatism teha Novgorodi hansakontori küsimuses nii põhimõttelist muudatust, eriti veel olukorras, kus ühekorraga ilmnes kõigi hansakontorite allakäik. Teiselt poolt, arvestades Saksa hansalinnade kaubanduspoliitiliste positsioonide nõrgenemist Liivimaal, polnud neil otstarbekas toetada ainuüksi Tallinna ja soodustada sellega veelgi viimase juhtivat seisundit Hansa-Vene kaubanduses. Niisamuti ei usaldanud Lüübek täiel määral Plettenbergi pakutud Narva-alternatiivi, kartes ilmselt sealse faktooria langemist ordu kontrolli ja maksustamise alla. Nähtavasti sellistel kaalutlustel osutus Lüübekile soodsamaks säilitada Liivimaa sisepoliitiliste jõudude vastastikku pidurdav seisund, mis sel momendil tagas ka Lüübeki enda kaupmeeskonnale profiiti Hansa-Vene kaubandusest.

Kui Hansa poliitikas tähistas Narva-alternatiivi tagasilükkamine kompromissi, siis ordu poliitikale oli see lüüasaamine. See seletab ühtlasi, miks pärast 1521. aastat ordumeister kaotas huvi Narva küsimuse konstruktiivse lahenduse vastu.

Nii Narva küsimus kui ka hulk teisi tollaseid poliitilisi päevaprobleeme (reformatsioon, aadli ja linnade vahekord) tõendavad, et ei Liivi ordu ega ka konkreetset ordumeister W. v. Plettenberg polnud suuteli sed ületama omavahel tihedalt põimunud sisepoliitilisi vastuolusid, mille lahendamist Liivimaa ühiskond tõsiselt vajas.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut

Toimetusse saabunud
11. IX 1979

Ю. КИВИМЯЭ

НАРВСКИЙ ВОПРОС В ПОЛИТИКЕ ЛИВОНСКОГО ОРДЕНА (1494—1535)

В статье рассматривается политика Ливонского ордена и конкретно орденского магистра Вольтера фон Плеттенберга в деле обеспечения и расширения торговых прав Нарвы. Основание Ивангорода в 1492 г., закрытие Немецкого двора и арест ганзейских купцов в Новгороде по приказу Ивана III в 1494 г. существенно повлияли на разложение старой, традиционной системы ганзейско-русских торговых сношений и торговой политики.

В первой части работы «От закрытия до открытия Немецкого двора» изучается торговополитическое положение Нарвы в 1494—1514 гг. Нарва не являлась ганзейским городом и поэтому могла не считаться с торговыми распоряжениями ганзейских городов. Несмотря на торговый запрет, после закрытия ганзейской конторы в Новгороде торговля с русскими купцами в Нарве даже расширилась. Таллин стремился к запрещению нарвской торговли во избежание конкуренции со стороны Нарвы и в целях освобождения ганзейских купцов и восстановления торговли при помощи общего торгового запрета, как средства дипломатического давления на русские власти. Орденский магистр Плеттенберг и — временно — магистрат Тарту были против изоляции Нарвы. Орденский магистр поддерживал в эти годы свободу нарвской торговли в целях усиления обороноспособности восточной границы Ливонии. Существенной помощи Плеттенберг в этот период нарвской торговле не оказал, поскольку и орденская политика изыскивала дипломатические средства для возобновления ганзейско-русской торговли. Эта политика продолжалась и после Нарвского съезда в 1498 г., хотя стала очевидной невозможность мирного урегулирования конфликта. Несмотря на политическую неустойчивость и на провал Нарвского съезда, Нарва оставалась по-прежнему «окном» для русской торговли. Торговля в Нарве полностью не прекращалась даже во время Русско-ливонской войны 1501—1503 гг. Сразу после войны Плеттенберг стал активно интересоваться положением Нарвы. В 1503 г. по его приказу были переписаны все товары, находившиеся в Нарве. В том же году он утвердил и расширил привилегии города. Продление торговой блокады привело к увеличению объема торговли Ивангорода и Выборга — ближайших конкурентов Нарвы.

В результате сепаратных переговоров нарвского магистрата и фогта в Новгороде в конце 1505 г. или в начале 1506 г. было достигнуто частичное восстановление торговли с русскими в Нарве и Тарту. По русско-ливонскому мирному договору 1509 г. русские купцы получили право свободно торговать в Ливонии, в том числе в Тарту, Нарве, Таллине, Риге и других городах. Поскольку Немецкий двор оставался закрытым, то нормализация торговли оживила экономическую жизнь Нарвы. Повылсился к ней интерес чужеземных купцов (см., напр., сведения о торговле Фуггеров в Нарве). В 1512 г. магистрат Нарвы выразил желание вступить в Ганзу. На ландтаге 1513 г. он добивался разрешения нарвским купцам создавать торговые общества совместно с ганзейскими купцами, но это предложение было отклонено.

В 1514 г. делегация ливонских ганзейских купцов заключила от имени всего Ганзейского союза т. н. купеческий мир с Россией, в результате которого была снова открыта ганзейская контора в Новгороде. Однако потребность в конторе к этому времени уже отпала. Торговля ганзейцев с русскими стала все более сосредотачиваться в главенствующих ганзейских городах Ливонии, и обсуждение целесообразности возобновления деятельности новгородской конторы стало после 1514 г. снова актуальным, но теперь уже в связи с нарвским вопросом.

Во второй части «Альтернатива Новгород—Нарва» в основном рассматривается предложение Плеттенберга перевести ганзейскую контору из Новгорода в Нарву. Впервые Плеттенберг сообщил о своем предложении таллинскому магистрату в начале 1515 г., но, по-видимому, не нашел там поддержки. Предложение было представлено на обсуждение съезду вендских городов в январе 1516 г. Вендские города считали, что Нарва небезопасна для купцов. На ландтаге в Вальмиере в июне 1516 г. дворяне и рыцари настойчиво требовали укрепления Нарвы. Видимо, под давлением дворянства ландтаг разрешил нарвским купцам создавать торговые общества совместно с купцами Таллина, Тарту и Риги, но при условии, что Нарва впредь не будет препятствовать торговым поездкам русских купцов (в первую очередь в Таллин).

Предложение орденского магистра вновь обсуждалось на съезде вендских городов и ганзейском съезде 1517 г. Представители ганзейских городов считали, что близость Ивангорода опасна для Нарвы и перевод конторы причинит убыток Таллину, кроме того, Нарва для этого слишком мала — не более 20 немецких семей (по достоверным данным, в 1530 г. здесь насчитывалось 30 немецких и 120 немецких семей). Одновременно ганзейский съезд 1517 г. на основе жалобы представителей ливонских городов запретил купцам образовывать торговые общества совместно с ганзейцами.

В 1518 г. делегаты вендских городов остались верными решению ганзейского съезда прошлого года, и вопрос о переводе новгородской конторы на очередном ганзейском съезде уже не обсуждался. Таллин предварительно уведомил вендские города, что при переводе ганзейской конторы в Нарву Немецкий двор в Новгороде могут захватить литовцы, шведы или датчане, и нарвская торговля придет в запустение.

Самая острая дискуссия вокруг предложения о переводе ганзейской конторы в Нарву разразилась на ганзейском съезде 1521 г. Спротивление ганзейских городов Ливонии проекту Плеттенберга поколебалось, так как Тарту поддержал предложение орденского магистра (но при условии, что контора будет переведена и в Тарту, и в Нарву), а Рига поддержала Тарту, а не Таллин. Представители Любека, Кёльна и некоторых других немецких городов вначале были «за» перенесение ганзейской конторы в Тарту и Нарву, но не остались на этой позиции до конца. Решение было компромиссным: желающие могли поддерживать новгородскую контору, одновременно разрешалось торговать в Тарту и Нарве. Такой компромисс по существу означал, что новгородская контора потеряла значение общей фактории всех ганзейских городов, по отношению к предложению Плеттенберга это было провалом.

После 1521 г. Плеттенберг утратил интерес к разрешению нарвского вопроса. Более интенсивное использование Мариенбургского (Алукснеского) торгового пути, проходящего через орденские владения, вызвало общий протест Таллина, Тарту и Нарвы против политики Плеттенберга. Затем первоочередной проблемой для ордена стала реформация, в 1524—1526 гг. прибавились и внешнеполитические трудности. Ко времени смерти Плеттенберга в 1535 г. орден почти полностью утратил интерес к расширению торговых прав Нарвы.

Более точное выяснение мотивов нарвской политики Плеттенберга из-за недостатка источников представляется невозможным. В период 1494—1514 гг. орденский магистрат в первую очередь стремился к укреплению стратегического положения Нарвы. Эта задача не утратила важности и в последующий период. Предложение Плеттенберга о переводе в Нарву вновь открывшейся ганзейской конторы в Новгороде было обусловлено, по-видимому, острым конфликтом между Таллином и харью-вирусским рыцарством (и самим орденом), возникшим в результате установления в Таллине в 1513 г. запрета на гостевую торговлю (*Gasthandelsverbot*) и в связи с невыдачей беглых крестьян. Не имея средств для политического давления на Таллин, Плеттенберг стремился к разрешению нарвского вопроса (учитывая и возможные экономические интересы дворянства в Нарве) при помощи ганзейских городов. Но в интересах Любека и других немецких ганзейских городов было сохранить равновесие внутривнутриполитических сил Ливонии.

Пример нарвского вопроса, как и другие тогдашние актуальные проблемы, говорит о неспособности Ливонского ордена и его магистра Плеттенберга преодолеть внутриполитические противоречия, в разрешении которых ливонское общество серьезно нуждалось.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
11/IX 1979

J. KIVIMÄE

DIE NARVA-FRAGE IN DER POLITIK DES LIVLÄNDISCHEN ORDENS IN DEN JAHREN 1494—1535

Im vorliegenden Artikel werden die Standpunkte und die Politik des Livländischen Ordens, konkret des Ordensmeisters Wolter von Plettenberg bei Gewährleistung und Erweiterung der Handelsrechte Narvas betrachtet. Die Gründung von Ivangorod 1492 und die Schließung des Novgoroder Hansekontors sowie die Verhaftung der Hansekaufleute auf Befehl des Großfürsten Ivan III. 1494 haben wesentlich zum Zerfall des alten, traditionellen Systems von hansisch-russischen Handelsbeziehungen und der Handelspolitik beigetragen.

Im ersten Teil des Artikels («Von der Schließung bis zur Wiedereröffnung des Peterhofs») wird die handelspolitische Stellung Narvas 1494—1514 behandelt. Narva war keine Hansestadt und brauchte sich nicht nach den hansischen Handelsverordnungen zu richten. Nach der Schließung des Novgoroder Hansekontors hat sich der Handel mit Russen in Narva trotz dem Handelsverbot sogar aktiviert. Reval (Tallinn) hat den Verbot eines solchen Handels erstrebt, um mit Hilfe der allgemeinen Handelsblockade als eines diplomatischen Druckmittels die Konkurrenz Narvas auszuschalten und die Freilassung der Hansekaufleute sowie die Freigabe des Handels zu erwirken. Der Ordensmeister Plettenberg und zeitweilig auch die Stadt Dorpat (Tartu) waren gegen die Isolierung Narvas. Der Ordensmeister unterstützte in diesen Jahren die Handelsfreiheit Narvas, um den Schutz der livländischen Ostgrenze zu verstärken. Eine konstruktive Hilfe hat er dem Handel Narvas in dieser Periode nicht angedeihen lassen, denn auch die Politik des Ordens verfolgte die Lösung des hansisch-russischen Handelskonflikts auf diplomatischem Wege. Diese Richtung hat sich noch nach der Tagfahrt (mit den Russen) zu Narva 1498 fortgesetzt, die doch klar die Unfähigkeit einer friedlichen Politik zur Regulierung des Konflikts aufwies.

Ungeachtet der politischen Unstabilität und des Mißerfolges der Tagfahrt, blieb Narva nach wie vor ein «Luftfenster» des Rußlandhandels. Auch während des Russisch-Livländischen Krieges 1501—1503 wurde in Narva der Handel nie völlig unterbrochen. Unmittelbar nach dem Kriege, 1503, wies Plettenberg ein aktives Interesse für die Stellung Narvas auf, er ließ die in Narva gelagerten Waren aufschreiben, bekräftigte und erweiterte die Privilegien der Stadt. Die Fortsetzung der Handelsblockade hat die nächsten Konkurrenten Narvas, Ivangorod und Viborg, bestärkt.

Als Folge der Separatverhandlungen des Narvaer Rats und des Vogtes in Novgorod Ende 1505 oder Anfang 1506 wurde eine teilweise Freigabe des Grenzhandels in Narva und Dorpat erreicht. Nach den Bestimmungen des russisch-livländischen Friedensabkommens 1509 erhielten die russischen Kaufleute das Recht, in Livland, darunter in Dorpat, Narva, Reval, Riga u. a. Städten, frei Handel zu führen. Da das Hansekontor wie ehemals geschlossen blieb, hat die Normalisierung des Handels das wirtschaftliche Leben Narvas intensiviert, das Interesse fremder Kaufleute für Narva war im Steigen begriffen (z. B. Berichte über die Handelsbeziehungen der Fugger zu Narva usw.). 1512 hat der Narvaer Rat den Wunsch ausgesprochen, der Hanse beizutreten; 1513 wurde der Landtag um die Erlaubnis für Narvaer Kaufleute angegangen, mit Hansekaufleuten Handelsgesellschaften zu gründen, was vom Landtag diesmal abgelehnt wurde.

1514 hat die Gesandtschaft der livländischen Hansestädte im Namen des ganzen Hansebundes mit Rußland den sog. Kaufmannsfrieden (*kopmansfreden*) geschlossen. Als Ergebnis dessen wurde das Novgoroder Hansekontor wiedereröffnet. Das Bedürfnis nach dem Kontor war freilich gesunken, denn der Hansehandel mit Rußland konzentrierte sich immer mehr in führenden Hansestädten Livlands. Die Frage des Novgoroder Kontors kam gleich nach 1514 erneut auf die Tagesordnung, doch jetzt schon in Verbindung mit der Narva-Frage.

Im zweiten Teil des Artikels («Die Alternative Novgorod — Narva») werden vor allem die Vorschläge Plettenbergs behandelt, das Novgoroder Hansekontor nach Narva zu verlegen. Zum ersten Mal hat Plettenberg diesen Vorschlag Anfang 1515 der Stadt Reval gemacht, von dieser wahrscheinlich jedoch keine Unterstützung gefunden. Derselbe Vorschlag wurde auch dem wendischen Städtetag im Januar 1516 zur Erörterung übersandt, wo man aber befand, daß Narva für Kaufleute kein ungefährlicher Ort sei. Auf dem Landtag zu Wolmar (Valmiera) im Juni 1516 wurde in scharfem Ton die Befestigung Narvas gefordert. Wahrscheinlich durch den Druck des Adels hat der Landtag den Narvaern gewährt, Handelsgesellschaften mit Revaller, Dorpater und Rigaer Kaufleuten zu gründen, freilich unter der Bedingung, Narva dürfe die Handelsreisen der Russen (vor allem nach Reval) nicht verhindern.

1517 wurde der Vorschlag des Ordensmeisters sowohl auf dem wendischen Städtetag als auch auf dem Hansetag erörtert. Die Gesandten der Hansestädte fanden, daß die Nähe von Ivangorod eine Gefahr für Narva darstelle, die Verlegung der Niederlassung nach Narva aber Reval schädlich sei, außerdem gäbe es in Narva weniger als 20 deutsche Familien (z. B. nach den Angaben des Jahres 1530 30 deutsche und 120 undeutsche Familien). Gleichzeitig wurde vom Hansetag aufgrund einer Klage von livländischen Gesandten den Narvaern die Gründung von Handelsgesellschaften untersagt.

Im Oktober 1518 sind die Gesandten der wendischen Städte beim Beschluß des Hansetags vom vorigen Jahr festgeblieben und auf dem Hansetag von 1518 stand die Frage der Verlegung des Novgoroder Hansekontors nicht mehr auf der Tagesordnung. Reval hatte vorher die wendischen Städte gewarnt, daß bei Verlegung des Hansekontors nach Narva das alte Kontor in Novgorod von Litauern, Schweden und Dänen eingenommen und der Narvaer Markt leerbleiben würde.

Die hitzigste Diskussion um die Verlegung des Hansekontors nach Narva brach auf dem Hansetag im Juni 1521 aus. Der Widerstand der livländischen Städte gegen den Entwurf von Plettenberg geriet ins Schwanken, denn der Plan des Ordensmeisters wurde von Dorpat unterstützt (unter der Bedingung, daß das Kontor nach Dorpat und Narva verlegt würde), und der Beistand Rigas gehörte eher Dorpat als Reval. Die Gesandten von Lübeck, Köln und manchen anderen deutschen Städten traten vorerst für die Verlegung des Hansekontors nach Dorpat und Narva ein, doch hielten sie an ihrem Standpunkt nicht konsequent bis zum Ende fest. Zuletzt fand man sich mit einem Kompromiß ab: Das Novgoroder Kontor durfte von denjenigen unterhalten werden, die das wünschten, und in Dorpat und Narva stand die Handelsführung allen Interessenten frei. So ein Kompromiß hieß, daß das Novgoroder Kontor endgültig seine Bedeutung als eine alle Hansestädte vereinigende Faktorei einbüßte. Für das Projekt Plettenbergs bedeutete der Kompromiß aber eine Niederlage.

Nach 1521 verlor Plettenberg aktives Interesse an der konstruktiven Lösung der Narva-Frage. Die intensive Benützung der durch die Ordensländer laufenden Marienburger (Alüksner) Handelsstraße rief jedoch den gemeinsamen Protest von Reval, Dorpat und Narva gegen Plettenbergs Politik hervor. Nachher ist auch in der Politik des Ordens die Reformation auf den ersten Plan getreten, der 1524—1526 noch außenpolitische Komplikationen hinzukamen (z. B. in Verbindung mit der seeräuberischen Tätigkeit Søren Norbys). Bis zu dem Tode Plettenbergs 1535 hatte der Orden das Interesse an der Erweiterung der Handelsrechte Narvas fast vollständig verloren.

Eine genaue Aufklärung der Motive von Plettenbergs Narva-Politik ist mangels Quellen nicht möglich. 1494—1514 suchte der Ordensmeister vor allen Dingen die Befestigung der strategischen Lage Narvas zu erreichen, was als Ziel auch künftig bestehen blieb. Zu dem nach der Wiedereröffnung des Novgoroder Hansekontors 1514 vorgelegten Projekt hat vermutlich der Streit zwischen Reval und der harrisch-wierländischen Ritterschaft — und damit auch zwischen Reval und dem Orden — wegen des 1513 aufgestellten Gasthandelsverbots und der Auslieferung der nach Reval geflüchteten Bauern den Anstoß gegeben. Unfähig, den Widerstand Revals zu brechen, strebte Plettenberg mit Hilfe der deutschen Hansestädte die Lösung der Narva-Frage an (im Hinblick auf eventuelle wirtschaftliche Interessen des Adels in Narva). Im Interesse von Lübeck und anderen deutschen Hansestädten lag es wahrscheinlich, die gegenseitig bremsende Lage der innenpolitischen Kräfte Livlands zu bewahren.

Die Narva-Frage sowie andere damalige politische Tagesprobleme beweisen, daß weder der Livländische Orden noch der Ordensmeister Plettenberg die wechselseitig eng verflochtenen innenpolitischen Widersprüche zu überwinden vermochten, deren Lösung die Gesellschaft Livlands ernst nötig hatte.